

Алдаберген М.Н*, Калиев.Ж.Н, Орынбасарова.Г.Ж.

тарих ғ.к, доцент. ОҚМПУ. Шымкент, Қазақстан
педагогика ғ.к, доцент. Мемлекет тарих институты. Нұр-Сұлтан, Қазақстан
тарих ғ.к, аға оқытушы. ОҚМПУ. Шымкент, Қазақстан

XVIII-XIX ҒАСЫРЛАРДАҒЫ ҚОҚАН ХАНДЫҒЫ МЕН ҚАЗАҚ-ҚЫРҒЫЗ БАЙЛАНЫСТАРЫНЫҢ ТАРИХИ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Автор корреспондент: m.n.aldabergen@mail.ru

Түйін: мақала мазмұнында XVIII ғ. басы мен XIX ғ. бірінші жартысындағы Орта Азия мен Қазақстан территориясындағы жоңғарлар шабуылынан кейінгі Хиуа, Бұхара, Қоқан мен Ташкент уалаятымен көршілес қазақтар мен қырғыздардың арасындағы қалыптасқан тарихи мәселелері қарастырылады. Қазақстанның Оңтүстік өңірі, Талас аңғарындағы қырғыздардың тарихи тағдырлары орта азиялық хандықтарының агрессиясымен, саяси басқыншылығымен, өркениет байланыстылығымен байланысты өрбіді. XIX ғасырдың бірінші жартысында Қоқан хандығының қоластында қазақтардың оңтүстігі аумағындағы Түркістан, Шымкент, Әулиеата қалалары мен қырғыздардың Шу, Ыстықкөл, Нарын аймағы болды. Сондықтан Орта Азиялық хандықтардың қоғамдық-саяси өмірінде қазақтар мен қырғыздар елеулі орынға ие болды. Сонымен бірге тақырыпқа сәйкес тарихнамалық зерттеу деректері қолданылады. Зерттеуші Ш. Уалихановтың еңбектерінде қазақтар мен қырғыздардың азаттық қозғалысында бірқатар ру-тайпалардың атап айтқанда қырғыздардың адыгене, найман, Ұлы жүздің Ташкент маңында көшіп-қонып жүрген шанышқылы, қаңлы, қатаған руларының белсенді роль атқарғанын айтады. Қырғыздық зерттеушілері Д.Б. Сапаралиевтің, К. Молдоқасымовтың да пікір ойларына да мән берілді.

Кілт сөздер: Қоқан хандығы, Хиуа хандығы, Бұхара хандығы, Талас аңғары қырғыздары, Оңтүстік Қазақстан қазақтары, Ташкент мемлекеті, Нарбота би, Жүнісқожа, Алимхан, Омерхан, Ұлы жүз, Түркістан.

Кіріспе. Қазақстанның оңтүстік өңірінің Орталық Азия хандықтарымен шектесуі олардың көрші жатқан қазақ ауылдарына үздіксіз шапқыншылықтар жасап тұруына жағдай жасады. Ал ол шапқыншылықтардың сәтті болуына көптеген жағдайлар әсер етті. Оның біріншісі, солтүстіктен Ресей империясы, солтүстік батысында қалмақтар, шығысынан Қытай, оңтүстігінен Хиуа, Қоқан хандықтары мен Бұхара әмірлігінің жан-жақты қыспағына түскендіктен қазақ билеушілері өзара ынтымақтастығын сақтай алмаса, екіншіден, барған сайын күшін әлсіретіп, қарсыластарына төтеп беру мүмкіндіктерінен айрыла бастады, үшіншіден, жарты ғасырдай өткенімен жоңғарлардың ауыр шабуылдарынан кейін бастан кешкен ауыр жағдайлар көпке дейін түзеліп кете қоймады.

Теориялық бөлім. Оңтүстік қазақтарына Орталық Азия хандықтарының шапқыншылықтары күшейді. Соның ішінде ірісі Зеравшан өзенінің бассейніндегі Бұхара хандығы болып, халқы үш миллионға жетсе, екінші орында Ферғана ойпатында орналасқан, халқы бір миллионнан асатын Қоқан хандығы болса, одан кейінгі орынды Амударияның төменгі ағысындағы, халқының саны 500 мыңдай болатын Хиуа хандығы мен Ташкент жазирасындағы 500 мың адам тұратын жаңа құрылған Ташкент мемлекеті болды. [1]

Оңтүстік өңіріндегі қазақтарға қаншама жылдар бойына қысым көрсеткен Қоқан хандығының пайда болу тарихына келсек, 1808 жылы Қоқан билеушісі Әлім енді «хан» деген титулын алды. Содан бастап хандық аталды. [2]

XIX ғасырдың бірінші онжылдығында Қоқан хандығының күшейгені сонша, онымен Бұхара, Хиуа түгіл, тіпті Ресей мен Қытай сияқты ірі империялардың өздері есептесетін жағдайға жетті.

1709-1876 жылдары өмір сүрген Қоқан хандығының қалыптасу кезеңі 1709-1804 жылдар аралығын қамтиды. Бұл кезеңде қазақ, қырғыз және тағы басқа халықтардың қоныстануы есебінен Ферғана өлкесінің экономикалық жағдайы нығая түсіп, тәуелсіз Қоқан иелігі пайда болды. Қазақтар мен қырғыздар Қоқан иелігін басқарушылар Әбдікерім

бимен,Ердана бимен,Нарбота бимен тең одақ құрып,жоңғар басқыншыларына қарсы тұрып,өздерін сыртқы жаулардың жеке-жеке талқандауына жол бермеуге ұмтылды.Алайда Қоқан тағында ең көп уақыт отырған билеуші Нарбота би (1770-1799) өзінің ықпалын қазақтар мен қырғыздар арасына арттыра түсуді ойлап, Кетпентөбе, одан әрі Ыстықкөлге қарай жорықтар жасауға әрекет жасады.

Жүнісқожа және оның мұрагерлері басқарған, дербес Ташкент уалаяты (Ташкент иелігі) 1784-1808 жылдары өмір сүрді. Ташкентке жақын орналасқан Құрама, Шымкент, Сайрам, Әулиеата, Түркістан, Ақмешіт және Сыр бойының біраз бөлігі Ташкент иелігі құрамына кірді. Жүнісқожаның қарамағында Ташкент төңірегіндегі қырғыздар да болды.Ташкент иелігі оңтүстікте-Құрама тауларына, солтүстігінде - Шымкентке дейін, шығысында - Бискан тауларына, батысында Сырдарияға дейінгі жерді алып жатты. Ұлы жүз қазақтарын және қырғыздарды Жүнісқожа өзі таңдап алған ақсүйектер арқылы басқарды. Олардың ішкі істерін басқаруды билерге тапсырды,бірақ өз ықпалын күшейте түсу үшін беделді адамдарды кепілдікке ұстады. Жүнісқожа қарамағындағы қазақтар мен қырғыздардан зекет жинап отырды.[3]

Жүнісқожаның әскері Ә.Диваевтың көрсетуіне қарағанда,қазақ,қырғыз жігіттерінен құралды.Ташкент уезі Ақжар болысының қаңлы руының қазағы Молда Көбей Тоқболатовтың қолжазбасына сүйене отырып, Ә.Диваев Жүнісқожа әскерін басқарған Ұлы жүз қазақтары мен қырғыздардан шыққан батырлардың аты-жөнін көрсетеді. Олардың қатарында қаңлының омыртқасынан: Қожамсейіт, Қарақұм, Найзақұлақ, Барлыбай, Сейітқожа, Ғайыпмырза, Бөлек, Қалып батырлар, ал қаңлының шоқпарынан-Есенбай, Қайдарбек батырлар, Есқұлыдан - Құнан, шанышқылының саңғырауынан-Тоқсан, Жабғы батырлар, қырық садақтан - Ырымқұл, Тортқа батырлар,жаныстан-Қазыбек, Құлықбай батырлар болса, ал қырғыздардан, бағыш руынан-Айқынбай, Мыңжасар, Рысбек батырлар және Кіші жүздің рамадан руынан Жұман мен Есенгелді батырлар есімі аталады.[4]

1807 жылы Қоқан билеушісі Әлімбек бауыры Омарды 12 мың әскермен Ташкентке қарсы аттандырады.Нәтижесінде Ташкент төңірегі басып алынды.Әлімбек 1808жылы Ташкентті біржола басып алды. Алайда Ташкент үшін қазақ,қырғыз және өзбек билеушілері арасында күрес одан әрі өрши түсті. XIX ғасырдың бірінші жартысында Қоқан хандығы ірі мемлекетке айналды.Қоқан хандығының гүлденген тұсы1800-1842 жылдар аралығы болып табылады.Хандықтың шекарасының кеңейіп,саяси жағынан күшеюіне Әлім хан (1799-1810),Омар хан (1810-1822) және Мәделі хан (1822-1842) көп еңбек сіңірді. Омар мен Мәделі ханның тұсында Ұлы жүздің негізгі бөлігі,Түркістан, Шымкент, Әулиеата, секілді қалалары, қырғыздың Шу, Ыстықкөл, Нарын аймағы Қоқан хандығының құрамына қосылды. Қазақтар мен қырғыздардың Қоқан хандығы құрамына қосылуы қарсылықсыз да болған жоқ. Қоқандықтардың жорықтарына қарсы көтерілген қазақ,қырғыздың біріккен қолына 1821 жылы Рүстем төре Асфендиярұлы (Тентек төре) басшылық жасады. Көтерілісшілердің қатарын Оңтүстік Қазақстан өңіріндегі қазақ рулары мен таластық қырғыздар құрады. Қазақ, қырғыз арасында қоқандықтардың беделін күрт өсірген олардың бүкіл түркі жұрты үшін қасиетті саналатын Түркістан қаласына иелік етуі еді. Түркістан шаһарының XIX ғасыр басында қоқандықтар қолына өтуі олардың қазақ,қырғыз арасындағы діни-саяси беделін күрт өсірді. Халық арасында «Әзірет сұлтан қаласы», я болмаса «Әзіреті Түркістан»деп ардақталған бұл қала XIX ғасырда да түрік жұртының иман бірлігінің символы ретіндегі рөлімен ерекшеленді, сондықтан да Түркістанға билік жүргізу бүкіл түркі жұртын ықпалында ұстау және халықаралық беделге ие болудың белгісі іспеттес еді.[5]

Қырғызстандық зерттеуші К.Молдокасымов Қоқан хандығына қырғыз тарихшыларының көзқарасы жөнінде былай деп пікір білдіреді: «Қазіргі кезде Қоқан хандығының тарихы жаңа бағытта зерттеле бастады.Оның қырғыз еліне де қатыстылығы,қырғыздардың жекелеген тұлғалары хандықты басқаруға белсенді араласқандығы айтылып, қоқандықтар кезінде қырғыздардың отар ел қатары бас көтергісіз жағдайда өмір сүргендігі туралы тұжырымдар дұрыс емес деп дәлелденуде».[6]

Өздерінің экономикалық жағдайын нығайта түскен Ферғана өңіріндегі қыпшақ ақсүйектері хандықтағы жоғары лауазымдарды иеленіп, мемлекеттің ішкі-сыртқы саясатын жүргізуге зор ықпал жасады. Қоқан хандары қырғыз, қазақ қыздарына үйленіп, олармен тығыз туыстық қатынас орнатты. Қырғыздың тарихшы ғалымы Д.Б.Сапаралиев Қоқан хандығын конфедеративті мемлекет болған деп дұрыс бағалайды. Қоқан хандарының қазақ, қырғызды жерінен қумағандығы осындай ойға жетелейді.

Ш.Уәлиханов қырғыздар мен қазақтарды Қоқан хандығының билігін толық мойындап, оның құрамында жасағандар және оны мойындағандар деп екіге бөліп, біріншілер Қоқан хандығында өзбектермен бірдей құқыққа ие болғанын, хандықтың қызметіне кіріп, әскери және азаматтық билік орындарын иеленгендігін, екіншілері зекет салығын төлеп, керек кезде ғана әскерге адам беруге міндеттенгенін жазған болатын. Ш.Уәлиханов Алай таулары мен Ферғана аңғарындағы қырғыздардың адыгене, ішкілік, найман руларын және Ұлы жүздің Ташкент маңында көшіп-қонатын шанышқылы, қатаған, қаңлы руларын жатқызады. Шанышқылылар мен қатағандар Ташкент бегі әскерінің негізін құрады деп көрсетеді.[7]

Нәтижелерді талқылау. Жалпы алғанда, қазақтар мен қырғыздар Қоқан хандығының негізгі халқын құрады және оның құрылуы мен саяси жағынан нығая түсуіне де тікелей араласты. Қоқан хандығы әкімшілік-территориялық жағынан уәлаяттарға бөлініп басқарылғаны белгілі. XIX ғасырдың басында уәлаяттың шекарасы жерге салық жинау аумағымен айқындалды. Уақыт өте келе хандық құрамына көшпелі аудандардың қосылуы және хан билігінің орталықтандырылуы нәтижесінде уәлаяттар ірі қала аттарымен байланыстырыла аталады. Себебі, уәлаяттар ірі қалалар маңындағы аудандарды қамтыған еді. Мысалы, ең үлкен уәлаяттар қатарында Әндіжан, Балықшы, Марғилан, Ташкент, Төрөқорған, Түркістан, Ұратөбе, Ходжент, Шымкент, Шуст саналды.

Қорытынды. XIX ғасырдың орта шенінде Сырдарияның орта ағысынан Ақмешітке дейінгі және Ташкенттен Жетісуға дейінгі бір бөлігі Қоқан хандығының езгісінде болды. Қоқан ханы Хиуа ханы сияқты қазақ пен қырғыз халқының арасында қатал саясат жүргізді. Қоқан хандығының қоғамдық-саяси өмірінде қырғыздар мен қазақтар елеулі орынға ие болды. Әсіресе, Ферғана өңіріне топталған қазақ, қырғыз рулары билік үшін күресте аса ықпалды рөл атқарды. Жергілікті халық қоқандықтарға түркі-мұсылман жұртын біріктіруші, сыртқы жаулардан қорғаушы ретінде қарады. Сондықтан қоқандықтар жетекшілігімен болған азаттық жолындағы күрестерден, жалпы мұсылмандық қозғалыстардан тыс қалмады. Алайда Қоқан хандарының, жергілікті шенеуніктерінің саясаты өздерінің әлеуметтік-экономикалық жағдайларына қайшы келер болса (мысалы, шамадан тыс салықтар), бас көтеріп, қарсылық білдірді. Жалпы алғанда, Қоқан хандығы қазақтар мен қырғыздардың азаттық жолындағы күрес тарихында, мәдени-экономикалық дамуында өзіндік орын алады.

Әдебиеттер тізімі:

1. Халфин Н.А. Россия и ханства Средней Азии (первая половина XIX века). Москва: Наука. 1974. 11-б
2. Гуреевич Б.П. Международные отношения в Центральной Азии в XVII-первой половине XIX в. Москва: Наука. 1979. 64,
3. Поездка Бурнашева и Пospelова в Ташкент в 1800 г. // ВРГО.-СПб.: Тип.Имп.Академии наук, 1851. Ч.1. Кн.1.с.22.
4. Диваев А. Предания о возникновении азиатского города Ташкента // ТС.-1907.- Т.440.С.63-64.
5. Айткүл Махаева. Қазақ-қырғыз саяси байланыстарының тарихы. (XVIII ғасырдың екінші жартысы-XX ғасырдың бас кезі). Алматы. 2007 ж. 86б.
6. Сапаралиев Д.Б. Этнополитическая история Оша и его окрестностей с XVIII до середины XIX в. Бишкек: Илим, 1999. 144 с.
7. Валиханов Ч.Ч. Записка о Коканском ханстве // Собр. соя.: в 5 т. - Алма-Ата: Қазақ Совет

энциклопедиясы, 1985.Т.3. С.314-315 бб.

Аннотация: В содержании статьи рассматривается историческое взаимоотношения казахов и киргиз проживающих в пределах Средней Азии и Казахстана с соседними ханствами Хивы, Бухары, Коканда после джунгарских нашествий в эпоху XVIII и первой половине XIX веков. Ибо исторические судьбы казахов южного края Казахстана и киргизов Таласской долины взаимосвязаны в политическом и культурными отношениями. В первой половине XIX века под игой Кокандского ханства находились южные земли казахов также города как Шымкент, Аулиеата, Туркестан а также земли киргизов долины Шу, Нарын, Ыстыккул. Поэтому в общественно-политической истории Средне Азиатских ханств особенную роль сыграли казахи и киргизы. В исследовании используется данные историографического характера исследователя Ш.Ш.Валиханова где упоминается активное участие киргизских род и племен таких как найманов, адыгене казахских родов шанышкылы, канлы, катаган в освободительных движениях. А также учтены мысли киргизских ученых Д.Б.Сапаргалиев, К.Молдокасымова.

Ключевые слова: Кокандское ханство, Хивинское ханство, Бухарское ханство, Киргизы Таласской долины, казахи Южного Казахстана, Ташкентское государство, Нарбота би, Юнусходжа, Алимхан, Омархан, старший жуз, Туркестан.

Abstract: The content of the article examines the historical relationship of Kazakhs and Kyrgyz living within Central Asia and Kazakhstan with the neighboring khanates of Khiva, Bukhara, Kokand after the Dzungarian invasions in the epoch of the XVIII and the first half of the XIX centuries, because the historical destinies of the Kazakhs of the southern edge of Kazakhstan and the Kyrgys of the Talas Valley are interconnected in political and cultural relations. In the first half of the XIX century, the southern lands were found under the yoke of the Kokand Khanate Kazakhs also cities like Shymkent, Aulieata, Turkestan and the lands of the Kyrgys valley Shu, Naryn, Ystykkul. Therefore, Kazakhs and Kyrgyz played a special role in the socio-political Central Asia of such khans. The study uses data of the historiographis nature of the researcher Sh. Valikhanov, where the active participation of Kyrgys tribal tribes such as Naimans, Adygen Kazakh clans of shanyshkyl, Kanly, Katagan in liberation movements is mentioned. The thoughts of Kyrgyz scientists D. B. Sapargaliev, K. Moldokasymov are also taken into account.

Keywords: Kokand Khanate, Khiva Khanate, Bukhara Khanate, Kyrgyz of Talas valley, Kazakhs of Southern Kazakhstan, Tashkent state, Narbota bi, Yunuskhoja, Alimkhan, Omarkhan, senior zhuz, Turkestan.